

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 15, Winter 2025, No. 60

Evaluation of the View of Shiite Commentators about the Commentary of “And the Earth Shined by the Light of its Lord” (Wa Ashraqatel-Ardho be-Nure Rabbaha)

Samad Behruz¹ \ Omran Abbaspur² \ Sayyed Ahsan Husaini³

1. Assistant Professor, Department of Islamic Education, Tabriz University, Tabriz, Iran (Responsible Author). s.berouz@tabrizu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Islamic Education, Tabriz University, Tabriz, Iran. o.abaspour@tabrizu.ac.ir
3. Doctoral Student, Religion Denomination University, Qom, Iran. d.hosaini@gmail.com

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	<p>The word “Nur” (light), is from the key words of Noble Quran has been repeated in many verses and despite to be clear, its first and apparent meaning, but, there are ambiguities about the recognition of its real goal; and from the verses include it, is the verse 69 of surah Zomar (group): “and the earth shined by the light of its Lord”. The question is that, what is the goal of being the earth shined by the light of its Lord? And has been aim the real meaning from it or metaphoric one? In second possibility, which metaphorical meaning is more appropriate to the exist contexts? Does it, refer to a phenomenon of the universe or to an event of events of the Hereafter? To be appear these affairs, the ambiguities of the verse will be removed and a real concept of the sentences of the verse will be presented that, understanding it, could have many practical effects on the human life. In this research, by analytical-descriptive method and by library study, the views of Shiite scholars about this issue, have been evaluated and the result became that, among the five mentioned opinions, the view is based on the appearance of the reality of the deeds of human and the objects (things) and unveiling the curtains, because of existence of indications, prefers upon other views.</p>
Date of receive: 2024/5/26	
Date of revision: 2025/1/2	
Date of acceptance: 2025/1/22	
Keywords	The verse 69 surah Zomar, Oshraaqo Arth (the shining of earth), Nuro Rab (the light of Lord), Shiite commentators.
Cite this article:	Behruz, Samad, Omran Abbaspur & Sayyed Ahsan Husaini (2025). Evaluation of the View of Shiite Commentators about the Commentary of “And the Earth Shined by the Light of its Lord” (Wa Ashraqatel-Ardho be-Nure Rabbaha). <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 60 (4). 93-112. DOI: https://doi.org/10.22034/15.60.87
DOI:	https://doi.org/10.22034/15.60.87
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

In the sentence “and the earth shined by the light of its Lord” (verse 69 of Zomar), the shining of earth, attributed to the light of Lord. There are different views among the Shiite Commentators about the sense of this sentence, like: stablishing the true, evidence and justice by Eminence Mahdi (‘AJ), a light other than the light of sun and the moon, the light of believer’s faith and appearance of the realities of the things and deeds. This research, aims to follow the examination and evaluation of views of Shiite commentators in this regard, so that, be revealed that, which opinion has conformity with the contextual indications and as well non-contextual ones. The hypothesis of this research is that, the view based on the reality of the deeds and objects and unveiling the curtains, because of existence of indications, prefers upon other opinions. About the conceptology of “light” in the Quran, many studies have been done; but, there is no independent research in analyzing the views of Shiite scholars in this regard which this research has been made.

Methodology

The method in this research, is descriptive-analytical one and is through library studies; in this way that, the views of different Shiite commentators which mentioned their opinions about this issue have been evaluated and finally, the view seems to be more appropriate to the Quranic indications and evidences, has been explained by Quranic proofs and evidences.

Main body of the research

In this study, the interpretive views of Shiite scholars, in explaining the sense of “shining of the earth by the light of its Lord” in the sentence “and the earth shined by the light of its Lord” of surah Zomar, has been examined and evaluated and finally, the chosen view among these views with Quranic evidences and contexts explained. From the side of mentioned commentators, five opinions in this regard, has been presented which are: 1. Stablishing the truth and evidence and implementing the Divine Justice; 2. Shining of the earth through a light other than the light of the sun and the moon; 3. The light of faith; 4. Implementing the divine Justice which will be stablished by uprising of “Qaaeme Aale Muhammad” (Upright one, of the People of Muhammad (a)); 5. Reveal of the reality of the things and human deeds.

From the five mentioned views, there are critiques upon four of them; in the first opinion, the truth and evidence considered for the same meaning that contradicts both of their Quranic examples and as well, in the verses of Quran, “light” used for the evidence, metaphorically and did not use for the concept of truth and as well, the truth and justice are two opposite meanings, the second view, as well, sufficed only to translate the verse and did not make clear, the real sense of Allah from the “shining of the earth by the light of its Lord”. In the criticism of the third view, it is notable to say that, the commentary of the concept of “light” to be the faith of believer, -as it has been mentioned in the verse of surah Hadid and Hashr- because of the attribution of light in the verse under discussion to Allah, is seems to be not an acceptable view. The fourth opinion, as well somehow, returns to the third view, with this difference that, it explains the stablishing the right and justice, to be in this world and in the era of appearance through uprising of “Qaem” (Upright) (AJ), not in the Hereafter. In the consequence, the fifth view which has more conformity with Quranic contexts and evidences, seems to be preferred upon other views.

The result of the discussion

In this research, the aim of “shining the earth by the light of Lord”, in the sentence “and the earth shined by the light of its Lord” (Zomar:69), from the view point of Shiite scholars has been examined and evaluated which as a whole, five opinions, from these commentators has been mentioned; like: establishing the truth, evidence and implementing the Divine Justice, to be the earth shined by the light other than the light of the sun and the moon, the light of the faith of believer, implementing the Divine Justice which will be established by uprising of “Qaaeme Aale Muhammad” through him (AJ and the reveal of the reality of the objects and human deeds. By examination of mentioned views, it has been clear that, there are criticisms on four first views, and the fifth opinion, -hence, seems to have more conformity with the Quranic indications and evidences- has preference on other views.

Sources

The Holy Quran.

- Ibn Abi Jaami', Ali ibn Husain (1992). *Al-Wajiz fi Tafsirol-Ketab al-'Aziz (The Summary in the Commentary of Noble Quran)*. Qom: Daar al-Quran al-Karim. (In Arabic)
- Ibn 'Atiyyeh Andolosi, 'Abdol-Haq ibn Ghaleb (2001). *Al-Moharra al-Wajiz fi Tafsirol-Ketab al-'Aziz (the Summary written in the Commentary of Noble Quran)*. Beirut: Daar al-Kotob al-'Elmiyyah. (In Arabic)
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mokrem (1984). *Lesanol-Arab (The 'Arab Language)*. Qom: The Literature of Hawzah. (IN Arabic)
- Razi, Abul-Fotuh Husain ibn Ali ibn Muhammad (1973). *Tafsire Ruhol-Jenan (The Commentary of the Spirit of the Gardens)*. Tehran: Eslamiyyah (in Persian)
- As'adi Samani, Zahra (2020). *Mafhum-Shenasie Nur wa Zolmat az Didgahe Qoran (The Examination of the Light and Dakness from the View Point of Quran)*. Tehran: Saraye Fahang wa Adab. (In Persian)
- Ashkewari, Muhammad ibn Ali (1994). *Tafsire Sharif Lahiji (The Commentary of Shraif Lahiji)*. Tehran: Daad Publication Office. (In Persian)
- Bahrani, Hashem ibn Sulayman (1994). *Al-Borhan fi Tafsirol-Qoran (The Evidence in the Commentary of Quran)*. Tehran: Al-Be'that Institute. (In Arabic)
- Baraati, Mortedha (2016). Barresie Este'aareye Mafhumie Nur dar Qoran Karim baa Ruykarde Shenaakhti (The Examination of the conceptual Metaphor of Light “Nur” in the Holy Quran by Cognitive Approach). *Literary and Stylistics Critiques Researches*. 6 (3). 39-59. (In Persian)
- Borujerdi, Muhammad Ibrahim (1987). *Tafseere Jaame' (The Comprehensive Commentary)*. Tehran: Sadr Library. (In Persian)
- Jazaeri, Ne'matollah (2009). *'Oqudol-Marjan fi Tafseerel-Qoran (Clusters of Coral in the Commentary of Quran)*. Qom: Nure Wahy. (In Arabic)
- Haaeri Tahrani, Ali (1959). *Tafsir Moqtanayatod-Dorar (The Commentary of the Assembled Pearls)*. Tehran: Daar al-Kotob al-Islamiah. (In Arabic)
- Husaini Hamedani, Sayyed Muhammad (1983). *Anwaare Derakhshan dar Tafsirol-Qoran (The Illuminating Lights in the Commentary of Quran)*. Researched by: Behbudi, Muhammad Baqer. Tehran: Lotfi. (In Persian)

- Howaizi, ‘Abde Ali ibn Jom’eh (1984). *Nuroth-Thaqalain (The Light of two Heavy and valuable Things)*. Qom: Esma’eilian. (In Arabic)
- Khosravani, Alireza (2011). *Tafseere Khosravi (The Khosravi Commentary)*. Tehran: Eslamiah Library. (In Persian)
- Raghieb Esfahani, Husain ibn Muhammad (1991). *Mofradat Alfaz Qoran (The Vocabulary Words of Noble Quran)*. Beirut-Damascus: Daarol-‘Elm and al-Daar al-Shamiah. (In Arabic)
- Zabidi, Maajid Nasir (2007). *Al-Taesir fi al-Tafsir lel-Qoran be-Rewayate Ahlel-Bayt (The Simplifying in the Commentary for Quran by the Tradition of Ahlel-bayt “People of the House”)*. Beirut: Daar al-Mahajjah al-Baydhaa. (In Arabic)
- Sabzewari, Muhammad (1985). *Al-Jadid fi Tafsirol-Qoran al-Karim (The Modern in the Commentary of Noble Quran)*. Beirut: Daar al-Ta’arof. (In Arabic)
- Sabzewari, Muhammad (1998). *Irshaadol-Azhan ela Tafsirol-Qoran (the Guidance of the Minds to the Commentary of Quran)*. Beirut: Daar al-Ta’arof. (In Arabic)
- Soltaan Ali Shaah, Muhammad ibn Haidar (1987). *Bayaan al-Sa’aadat fi Maqamaat al-‘Ebaadat (The Expression of Prosperity in the Levels of Worship)*. Beirut: A’lami. (In Arabic)
- Shaah ‘Abdol-‘Azimi, Husain (1984). *Tafsire Ethna ‘Ashari (The Commentary of Twelve (Imami))*. Tehran: Miqaat. (In Persian)
- Shobbar, ‘Abdollah (1986). *Al-Jawharoth-Thamin fi Tafsirol-Kitab al-Mobin (The Valuable Jewelry in the Commentary of Noble Quran)*. Kuwait: The Company of Maktabatol-Alfain. (In Arabic)
- Shobbar, ‘Abdollah (1989). *Tafsirol-Qoran al-Karim (The Commentary of Noble Quran)*. Qom: Al-Hejrat. (In Arabic)
- Safi Ali Shaah, Muhammad Hasan ibn Muhammad Baqer (1999). *Tafsire Qorane Safi Ali Shaah (Safi Ali Shaah Commentary of Quran)*. Tehran: Manuchehri. (In Persian)
- Tabatabaei, Sayyed Muhammad Husain (2011). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qoran (The Criterion in the Commentary of Quran)*. Beirut: A’lami. (In Arabic)
- Tabarsi, Fadhl ibn Hasan (1991). *Jawame’ al-Jaame’ (The Comprehensive Assembles)*. Qom: Management Center of Hawzah al-‘Elmiyyah of Qom. (In Arabic)
- Toraihi, Fakhroddin (1996). *Majma’ al-Bahrain (The Place of Gathering of Two Seas)*. Tehran: Mortadhawi. (In Arabic)
- Tusi, Muhammad ibn Hasan (no date). *Al-Tebyan fi Tafsir al-Qoran (The Explanation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Daar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Tayyeb, Sayyed ‘Abdol-Husain (1990). *Atyabol-Bayan fi Tafsirol-Qoran (The Best Expression in the Commentary of Quran)*. Tehran: Eslam. (In Persian)
- ‘Abdol-Baqi, Muhammad Foad (1985). *Al-Mo’jam al-Mofahras le-Alfaaz al-Qoran al-Majid (Index Dictionary for the Words of Noble Quran)*. Tehran: Parto. (In Arabic)
- Fathollahi, Ali and Baghdadi, Akram (2017). *Maqhume Nur dar Qoran, Borhan wa ‘Erfan (The Meaning of Light in the Quran, Evidence and Mysticism)*. Researches

- of Revealed Texts. 1 (1). 157-176. (In Persian)
- Fadhlollah, Sayyed Muhammad Husain (1998). *Men Wahyel-Qoran (From the Revelation of Quran)*. Beirut: Daarol-Malaak. (In Arabic)
 - Feidh Kashani, Muhammad Muhsin (1994). *Tafseeros-Safi (The Commentary of The Purer)*. Tehran: Al-Sadr Library. (In Arabic)
 - Feidh Kashani, Muhammad Muhsin (1997). *Al-Asfa fi Tafsirel-Qoran (The Purest in the Commentary of Quran)*. Qom: Islamic Propaganda Office. (In Arabic)
 - Qomi Mashhadi, Muhammad ibn Muhammad Reza (1989). *Kanzod-Daqaeq wa Bahror-Raqaeq (The Treasure of Subtilities and the Sea of Stranges)*. Tehran: Ministry of Islamic Culture and Guidance Publication. (In Arabic)
 - Qomi, Ali ibn Ebrahim (1984). *Tafseer Qomi (The Qomi Commentary)*. Qom: Daar al-Kitab. (In Arabic)
 - Kashani, Fathollah (2002). *Zobdatot-Tafasir (The Select one of the Commentaries)*. Qom: Institute of Islamic Education. (In Arabic)
 - Kashani, Fathollah (no date). *Manhajos-Sadeqin fi Elzaamel-Mokhalefin (The Method of the Truthful ones in Conviction of the Opponents)*. Tehran: 'Elmi Bookstore. (In Persian)
 - Kashefi, Husain ibn Ali (no date). *Tafseere Husaini (Husaini Commentary)*. Saravan: Nur Bookstore. (In Persian)
 - Majlesi, Muhammad Baqer (no date). *Behar al-Anvar (The Seas of Lights)*. Beirut: Daar Ehyaa al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
 - Modarresi, Muhammad Taqi (1998). *Men Hodal-Qoran (From the Guidance of Quran)*. Tehran: Daar Mohebbe al-Husain. (In Arabic)
 - Mostafavi, Hasan (1989). *Al-Tahqiq fi Kalamat al-Qoran al-Karim (The Research in the Words of Noble Quran)*. Tehran: Ministry of Islamic Culture and Guidance. (In Arabic)
 - Moghniah, Muhammad Javad (2003). *Tafsir al-Kashef (The Discoverer Commentary)*. Qom: Daar al-Kitab al-Islami. (In Arabic)
 - Moghniah, Muhammad Javad (2003). *Tafsir al-Mobin (The Explainer Commentary)*. Qom: Daar al-Kitab al-Islami. (In Arabic)
 - Shams, Muhammad Javad and 'Aadel Meqdadian (2016). Mafhume 'Erfanie Nur wa Zel dar Qoran wa Sonnah (The Mystical Meaning of the Light and Shadow in the Quran and Sunnah). *Pazhuheshname 'Erfaan ('Erfaan Bulletin)*. -(14). 39-59. (In Persian)
 - Makarem Shirazi, Naser and his Colleagues (1992). *Tafseere Nemuneh (The Exemplary Commentary)*. Tehran: Daar al-Kotob al-Eslamiah. (In Persian)
 - Nahavandi, Muhammad (2007). *Nafahaator-Rahman fi Tafseerel-Qoran (The Inspirations of the Most Merciful in the Commentary of Quran)*. Tehran: Be'that Foundation. (In Arabic)
 - Wa'ezi, Mahmud and Jeddi, Husain (2020). Baaz-Khanie Mafhume Nur dar Qorane Karim (Rereading the Concept of Light in the Noble Quran). *Quranic Teachings*. 17 (32). 187-218. (In Persian)
 - Yusef-Pur, Ma'sumeh and Parvin, Jalil (2014). Mafhum-Shenasie Nure Khodavand baa Tekye bar Revayate Tafseerie Fariqain (Coceptology of Being Allah as a Light Based on the Interpretive Traditions of Two Sects). *The Hadith and Thought*. 9 (18). 51-76. (In Persian)

تقييم آراء مفسري الشيعة في تفسير قوله تعالى: «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا»

صمد بهروز^١ / عمران عباسپور^٢ / سيداحسن حسيني^٣

١. أستاذ مساعد في قسم المعارف الإسلامية، جامعة تبريز، تبريز، إيران (الكاتب المسؤول).

s.behrouz@tabrizu.ac.ir

٢. أستاذ مساعد في قسم المعارف الإسلامية، جامعة تبريز، تبريز، إيران.

o.abaspour@tabrizu.ac.ir

٣. طالب دكتوراه في جامعة الأديان والمذاهب، قم، إيران.

d.hosaini@gmail.com

ملخص البحث	معلومات المادة
<p>كلمة «النور» من الكلمات المفتاحية في القرآن الكريم، التي تكررت في آيات كثيرة، وعلى الرغم من وضوح ظهورها بدواً ولأول وهلة، إلا أن هناك غموضاً في تحديد المراد منها. ومن بين الآيات التي تحتوي عليها، الآية ٦٩ من سورة الزمر: «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا». السؤال هنا: ما المقصود من إشراق الأرض بنور ربها؟ وهل المعنى الحقيقي هو المقصود أم المعنى المجازي؟ وفي حال الاحتمال الثاني، أي المعاني المجازية يتوافق أكثر مع الدلائل الموجودة، وهل تشير إلى ظاهرة في العالم الدنيوي أم تكشف عن أحداث يوم القيامة؟ هذا الإشراق يزيل الغموض الموجود في كلمات الآية ويقدم مفهوماً دقيقاً لعباراتها، والعلم به يمكن أن يكون له تأثيرات عملية كثيرة في حياة البشر. ففي هذا البحث، وبالاعتماد على المنهج التحليلي الوصفي والبحث في المصادر الموجودة في المكتبات، تم تقييم آراء مفسري الشيعة في هذا الخصوص، وخلص البحث إلى أن من بين خمسة آراء مطروحة، فإن الرأي الذي يعتمد على ظهور حقيقة أعمال الإنسان والأشياء وزوال الحجب، وبسبب وجود دلائل، هو الأرجح على الآراء الأخرى.</p>	<p>نوع المقال: بحث</p> <p>تاريخ الإستلام: ١٤٤٥/١١/١٧</p> <p>تاريخ المراجعة: ١٤٤٦/٧/١</p> <p>تاريخ القبول: ١٤٤٦/٧/٢١</p>
<p>الآية ٦٩ من سورة الزمر، إشراق الأرض، نور الرب، مفسروا الشيعة.</p>	<p>الألفاظ المفتاحية</p>
<p>بهروز، صمد، عمران عباسپور و سيداحسن حسيني (١٤٤٦). تقييم آراء مفسري الشيعة في تفسير قوله تعالى: «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا». مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (٤). ٩٣-١١٢. DOI: https://doi.org/10.22034/15.60.87</p>	<p>الاقتباس:</p>
<p>https://doi.org/10.22034/15.60.87</p>	<p>رمز DOI:</p>
<p>جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.</p>	<p>الناشر:</p>

ارزیابی دیدگاه مفسران شیعه در تفسیر آیه: «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا»

صمد بهروز^۱ / عمران عباسپور^۲ / سید احسن حسینی^۳

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).

s.behrouz@tabrizu.ac.ir

۲. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

o.abaspour@tabrizu.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.

d.hosaini@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی (۱۱۲ - ۹۳)</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۳/۶</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۱۳</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۳</p>	<p>واژه نور از واژه‌های کلیدی قرآن مجید است که در آیات زیادی تکرار شده و با وجود روشن بودن ظهور اولیه آن، ابهام‌هایی در تعیین مراد از آن، وجود دارد و از جمله آیات دربردارنده آن، آیه ۶۹ سوره زمر: «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» است. سؤال این است که مراد از روشن شدن زمین به نور پروردگار چیست؟ و آیا معنای حقیقی، از آن اراده شده یا معنای مجازی؟ در صورت احتمال دوم، کدام معنای مجازی با قرائن موجود سازگارتر است؟ به پدیده‌ای در عالم دنیا اشاره دارد یا از رخدادهای روز قیامت پرده برمی‌دارد؟ روشن شدن این امور، ابهام‌های موجود در واژگان آیه را برطرف نموده و مفهوم دقیقی از عبارات آیه را ارائه می‌دهد که علم به آن، می‌تواند تأثیرات عملی زیادی در زندگی انسان‌ها داشته باشد. در این پژوهش به روش تحلیلی - توصیفی و با مطالعه کتابخانه‌ای دیدگاه‌های مفسران شیعه، در این خصوص، مورد ارزیابی قرار گرفته و به این نتیجه منتهی شده که از میان پنج دیدگاه مطرح شده، دیدگاه مبتنی بر ظهور حقیقت اعمال انسان و اشیاء و کنار رفتن پرده‌ها به خاطر وجود قرآنی، بر دیدگاه‌های دیگر ترجیح دارد.</p>
<p>واژگان کلیدی</p>	<p>آیه ۶۹ سوره زمر، اشراق ارض، نور رب، مفسران شیعه.</p>
<p>استناد:</p>	<p>بهروز، صمد، عمران عباسپور و سید احسن حسینی (۱۴۰۳). ارزیابی دیدگاه مفسران شیعه در تفسیر آیه: «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا». <i>مطالعات تفسیری</i>. ۱۵ (۴). ۱۱۲ - ۹۳.</p>
<p>کد DOI:</p>	<p>DOI: https://doi.org/10.22034/15.60.87</p>
<p>ناشر:</p>	<p>دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.</p>

مقدمه

کلمه نور، از کلمات پربسامد در آیات قرآن کریم است که در ۲۰ سوره قرآن، ۴۳ مرتبه و در ۳۳ آیه تکرار شده است^۱ و مفاهیم و مصادیق متعددی توسط مفسران، عرفا، متکلمان و فیلسوفان در تفسیر آن احتمال داده شده است. در آیات مختلف قرآن کریم نیز از این واژه قرآنی، هم در مفهوم نور مادی و محسوس (مطلق روشنی) و هم در مفهوم نور معنوی؛ مانند: قرآن، آیات و احکام الهی، ایمان و دین خدا به کار رفته است. از میان این آیات، تنها در دو آیه قرآن (آیه ۳۵ نور و ۶۹ زمر) واژه نور به خدا نسبت داده شده و به عنوان وصفی از اوصاف الهی مطرح شده است. در آیه ۶۹ سوره زمر با عبارت: «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» سخن از روشن شدن زمین، به واسطه نور رب به میان آمده و از جمله آیاتی است که در آن، واژه نور و همچنین وصف روشن شدن زمین در روز قیامت، به خدا نسبت داده شده است.

در این که مراد از عبارت «اشراق و روشن شدن زمین به واسطه نور رب» در آیه یادشده، چیست؟ مفسران شیعه دیدگاه‌های مختلفی مطرح کرده‌اند؛ برخی از این مفسران آن را به معنای اقامه حق و برهان و اجرای عدالت در قیامت دانسته‌اند؛ برخی دیگر مراد از آن را اجرای عدالت توسط حضرت مهدی علیه السلام دانسته‌اند؛ برخی دیگر آن را به نوری غیر از نور خورشید و ماه معنا کرده‌اند؛ عده‌ای نیز آن را نور ایمان مؤمن تفسیر کرده‌اند و در نهایت گروهی دیگر از این مفسران، مراد از آن را ظهور حقیقت اشیاء و باطن اعمال انسان دانسته‌اند. با توجه به تعدد معانی نور (اعم از حقیقی و مجازی) این تحقیق به دنبال تحلیل و ارزیابی دیدگاه‌های مفسران شیعه در بیان مراد از روشن شدن زمین به نور پروردگار در عبارت قرآنی «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» و بیان دیدگاه برگزیده است تا مشخص شود کدام دیدگاه با قرائن سیاقی و غیر سیاقی سازگارتر است.

شایان توجه است که آیه مورد بحث، با در نظر گرفتن سیاق جملات آیه و نیز آیات سوره زمر و فضای بحث حاکم بر آن و شواهد دیگر، در فضای جریان رستاخیز و علائم آن آمده و در زمره نشانه‌های آن ذکر شده است؛ از این رو در تفسیر آن و بیان مراد جدی واژگان موجود در آن و عبارت یادشده، توجه به این نکته می‌تواند راهگشا باشد.

پیشینه تحقیق

در مورد مفهوم‌شناسی واژه نور، که از واژگان کلیدی در آیه مورد بحث است، مطالعات پراکنده‌ای صورت گرفته و این واژه، از ابعاد مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. در این پژوهش‌ها، گرچه به صورت

۱. عبدالباقی، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، ص ۷۲۵.

مستقیم به موضوع مورد نظر پرداخته نشده؛ اما در برخی از آنها اشاراتی به این آیه و عبارت یادشده و نیز مفهوم «نور» صورت گرفته است. از جمله این پژوهش‌ها:

۱. عادل مقادادیان و محمدجواد شمس (۱۳۹۳) در مقاله «مفهوم عرفانی نور و ظل در قرآن و سنت»، به بررسی آیه ۵۳ سوره نور با نظر بر روایتی از امام حسین علیه السلام پرداخته و تنها به آیه ۶۹ سوره زمر در اثنای مطالب اشاره کرده‌اند؛ اما درباره آن هیچ توضیحی نداده‌اند.

۲. معصومه یوسف‌پور و جلیل پروین (۱۳۹۳) در مقاله «مفهوم شناسی نور بودن خداوند با تکیه بر روایات تفسیری فریقین» به بررسی کلمه نور در آیه ۵۳ سوره نور، از دیدگاه مفسران، متکلمان، محدثان، فیلسوفان و عارفان پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که منظور از نور بودن خداوند، همان هدایت‌گری او است. نگارندگان تنها اشاره‌ای گذرا به آیه ۶۹ سوره زمر کرده‌اند و بحث تحقیقی خاصی در این خصوص انجام نداده‌اند.

۳. مرتضی براتی (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی استعاره مفهومی نور در قرآن کریم با رویکرد شناختی»، به بررسی استعاره «هدایت بودن نور» و مصادیق آن از قبیل قرآن، پیامبر صلی الله علیه و آله، اسلام، علم و ... در قرآن کریم پرداخته است.

۴. محمود واعظی (۱۳۹۹) در مقاله «بازخوانی مفهوم نور در قرآن کریم» به بررسی دیدگاه‌های مفسران متقدم و متاخر در تفسیر واژه نور و انتساب آن به خداوند و مجازانگاری در تفسیر نور پرداخته است.

۵. علی فتح‌اللهی و اکرم بغدادی (۱۳۶۹) در مقاله «مفهوم نور در قرآن، برهان، عرفان» به بررسی واژه نور در آیات قرآن و دیدگاه‌های مفسران پرداخته و آن را با دیدگاه‌های فلاسفه و عرفا در مورد این اصطلاح مقایسه کرده‌اند.

۶. زهرا اسعدی سامانی (۱۳۹۹) در کتاب **مفهوم‌شناسی نور و ظلمت از دیدگاه قرآن** با استفاده از دانش وجوه و نظائر و مفردات، واژه نور و ظلمت را مفهوم‌شناسی کرده و دیدگاه‌های مفسران را در مورد این دو واژه در آیات مختلف بررسی کرده است.

با این بیان در مورد مفهوم‌شناسی نور در قرآن، مطالعات زیادی صورت گرفته است؛ اما در مورد روشن شدن زمین به نور ربّ «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» در آیه ۶۹ سوره زمر و این که مراد از آن، چیست؟ مطالعه مستقلی صورت نگرفته است، گرچه عمدتاً مفسران، از متقدمان تا متأخرین و اعم از شیعه و اهل سنت، در کنار تفسیر آیات دیگر، این آیه را نیز تفسیر نموده و البته برخی مفسران صرفاً به ترجمه تحت‌اللفظی عبارت بسنده کرده و برخی دیگر، مفصل‌تر در مورد آن، بحث کرده‌اند و دیدگاه‌های

مختلفی را در تبیین مراد از آن، بیان کرده‌اند؛ اما مطالعه مستقلی که دیدگاه‌های تفسیری در آن، مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد، صورت نگرفته است؛ از این‌رو، این نوشتار بنا دارد به این سؤال‌ها پاسخ دهد که مفسران شیعه چه دیدگاه‌هایی در تبیین مراد از روشن شدن زمین به نور ربّ، مطرح کرده‌اند و این دیدگاه‌ها چگونه ارزیابی می‌شود و چه نقدهایی احیاناً بر آنها وارد است و کدام‌یک از آن دیدگاه‌های تفسیری، با قرائن و شواهد قرآنی، بیشتر سازگارتر است. شایان توجه است که ارزیابی دیدگاه‌های مفسران اهل سنت در این خصوص نیز مجال دیگری می‌طلبد که در مطالعه مستقلی باید در مورد آن بحث شود.

مفهوم‌شناسی

در این بخش به بحث مفهوم‌شناسی پرداخته می‌شود و واژگانی که دخیل در موضوع بحث هستند، از قبیل واژه نور، اشراق، اشراق ارض، نور رب مفهوم‌شناسی می‌شود.

مفهوم‌شناسی «نور»

واژه نور در ۲۰ سوره قرآن، ۴۳ مرتبه و در ۳۳ آیه قرآن تکرار شده^۱ و یک سوره قرآن به نام نور نام‌گذاری شده است و در معانی مختلفی از قبیل مطلق روشنائی،^۲ قرآن،^۳ مطلق آیات و احکام الهی،^۴ ایمان،^۵ دین خدا^۶ و به‌عنوان وصفی از اوصاف الهی^۷ به‌کار برده شده است که از میان این آیات فقط در دو مورد (آیه ۳۵ نور و ۶۹ زمر) این واژه به‌عنوان یکی از اسامی یا اوصاف الهی بیان شده است؛ به‌گونه‌ای که یا خود خدا به‌عنوان نور معرفی شده، چنان‌که در آیه ۳۵ سوره نور این‌گونه است یا به‌عنوان وصفی از اوصاف الهی به خدا نسبت داده شده است؛ چنان‌که در آیه ۶۹ زمر این‌گونه است.

گرچه انسان در ابتدا آنچه از کلمه نور می‌فهمد، نورهای حسی و مادی است که منشأ آن را در نور خورشید و ماه و چراغ‌ها و اجسام منوری می‌داند؛ اما مفهوم نور در قرآن، به ویژه در آیه ۶۹ سوره زمر، فراتر از این معانی است. در برخی کتب لغت، نور، به روشنائی ترجمه شده که نقطه مقابل تاریکی است.^۸

۱. همان.

۲. انعام / ۱؛ یونس / ۵؛ فاطر / ۲۰؛ نوح / ۱۶.

۳. نساء / ۱۷۴؛ مائده / ۱۵؛ اعراف / ۱۵۷؛ شوری / ۵۲؛ تغابن / ۸.

۴. مائده / ۴۶ - ۴۴؛ انعام / ۹۱.

۵. بقره / ۲۵۷؛ مائده / ۱۶ و ...

۶. توبه / ۳۶؛ صف / ۸.

۷. نور / ۳۵؛ زمر / ۶۹.

۸. فراهیدی، کتاب العین، ج ۸، ص ۲۷۵؛ فیومی، المصباح المنیر فی غریب اللغة، ج ۲، ص ۶۲۹.

در برخی دیگر از کتب لغت، نور از اسماء و صفات الهی دانسته شده و آن را به چیزی که خود، ظاهر، و ظاهرکننده هر چیزی است و ظهور همه چیز به آن است، ترجمه کرده‌اند و خداوند را به خاطر برخورداری از این صفت، هادی افراد کوردل و گمراه دانسته‌اند.^۱ راغب اصفهانی، کلمه نور را، به روشنایی منتشرشده‌ای که به دیدگان برای دیدن و درک کمک می‌کند، ترجمه کرده و بر دو نوع دنیوی و اخروی تقسیم می‌کند و دنیوی آن را نیز به دو نوع نور الهی یا معنوی و نور محسوس تقسیم می‌کند. وی با استناد به برخی آیات قرآن کریم^۲ کلمه نور در آیه ۶۹ سوره زمر را نور محسوس می‌داند و نور اخروی را که مختص به عالم آخرت است را به آیات ۱۲ و ۱۳ سوره حدید و آیه ۸ سوره تحریم استناد می‌دهد.^۳ وی علت توصیف خداوند در آیه ۳۵ نور: «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» به نور را، روشنایی بخش بودن ذات مقدس خداوند و از جهت مبالغه در فعل او می‌داند.^۴ مصطفوی «نار» و «نور» را از ریشه واحد و معنای واحد می‌داند که با توجه به دو خاصیت، دو معنا از یک چیز فهمیده می‌شود؛ گاهی حرارتی که در یک چیز ایجاد می‌شود، مورد نظر است که در این صورت «نار» گفته می‌شود و گاهی ظهور ایجاد شده مورد نظر است که در این صورت، «نور» مورد توجه واقع می‌شود و نور می‌تواند مادی یا معنوی باشد و به تناسب عوالم مختلف ظهور داشته باشد؛ گاهی در عالم مادی، گاهی در عالم جسم لطیف و گاهی هم در عالم مجردات. وی حقیقت نور را عبارت از تحقق و ظهور موجودات در عوالم مختلف به حسب تنوع در طبقات می‌داند.^۵ علامه طباطبایی معتقد است کلمه نور در کلام خدای تعالی در بسیاری موارد به همان معنای معروفش؛ یعنی نور حسی آمده و در بعضی موارد به عنایتی، بر ایمان و قرآن نیز اطلاق شده است؛ به لحاظ این که این دو، حقایق را برای دارنده‌اش روشن می‌کند که بدون آن دو، به آن حقایق دست نمی‌یافت.^۶

بنابر تعاریف یادشده نور، دارای مفهومی حقیقی و بدیهی و بسیط می‌باشد که تمام نورها را شامل می‌شود و آن کیفیت ظهور فی نفسه و مظهر لغیره بودن را دارد که این ظهور گاهی در اصل وجود و گاهی در فهم وجود است و گاهی به صورت حقیقت و گاهی به صورت مجاز کاربرد دارد و با علقه‌های مختلفی؛ مثل هدایت و رساندن به مطلوب، این مجاز شکل می‌گیرد. اصلی‌ترین معنای وجودبخشی نور،

۱. ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۱۴، ص ۳۲۱؛ ابن اثیر جزری، *النهاية في غريب الاثر*، ج ۵، ص ۱۲۴؛ ابن عطیه اندلسی،

المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، ج ۳، ص ۱۰۶؛ طریحی، *مجمع البحرين*، ج ۱، ص ۲۷۲.

۲. یونس / ۵؛ انعام / ۱؛ فرقان / ۶۱؛ حدید / ۲۸.

۳. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۸۲۷.

۴. همان، ص ۸۲۸.

۵. مصطفوی، *التحقیق*، ج ۱۲، ص ۲۸۲.

۶. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۴۴۶.

خدا و اصلی‌ترین معنای ظهوربخشی، نور ظاهری پخش‌شده از خورشید و چراغ‌هاست و در مواردی، همانند کلام نورانی، کتاب نورانی یا نسب نورانی به‌صورت مجازی کاربرد دارد. برخی لغت‌شناسان نار و نور را از یک ریشه و برخوردار از معنای واحدی می‌دانند که به لحاظ مد نظر بودن حرارت، نار گفته می‌شود و به لحاظ مد نظر بودن ظهور و روشنایی ایجادشده، نور گفته می‌شود.

مترادفات کلمه نور

برخی واژه‌شناسان و دانشمندان علوم قرآنی برای کلمه نور، قائل به مترادفات یا جانشین‌ها شده‌اند؛ اما بیشتر این کلمات اگرچه زیر مجموعه‌ای از معنای روشنایی را به ذهن القا می‌کنند، اما در حقیقت با جامعیت و کلیت معنایی کلمه نور فاصله دارند. با تتبع در معاجم لغت عربی روشن می‌گردد که همه معانی یادشده، جنبه حسی برای روشنایی دارند و کلمه «اشرقت» برای روشنایی خورشید و به خصوص به هنگام طلوع آن در آغاز روز به کار برده می‌شود و با «أضئت» و دیگر کلمات همسو که برای مطلق روشنایی است، متفاوت می‌باشد. سایر واژه‌های همسو با نور، با وجود این که نور، مفهومی بدیهی، بسیط و عام دارد که تمام نورها را شامل می‌شود؛ اما بعضاً قابل انطباق با نور از حیث اشتغال هر دو معنای حسی و معنوی نیست. لغت‌شناسان در بیان مترادفات کلمه نور، ضوء و ضیاء، سراج، سفر، اشراق را به‌عنوان جانشین آن واژه آورده‌اند؛^۱ اما کلمه نور، اعم و اخص از این کلمات همسو می‌باشد و هیچ‌یک از واژه‌های یادشده، معنای جامع نور و به خصوص نور الهی را نمی‌رساند و اصولاً توسعه و تعدد معنایی و قائل شدن به مترادفات برای کلمه نور، با ساختار بلاغی و محتوایی قرآن کریم سازگاری ندارد؛ زیرا نور از اسماء و صفات الهی بوده که ذات مقدس خدای متعال به آن متصف گردیده است. در صورت پذیرش فرض مترادف کلمات برای کلمه نور، علی‌القاعده می‌بایست این دسته از کلمات را به‌عنوان توصیفی از اسماء و صفات خدای متعال پذیرا باشیم، حال آن که قرآن کریم بدان تصریح ندارد و با روح معنای کلمه نور همخوانی نداشته و ناسازگار است و به نوعی تصرف نابه‌جا در معانی و الفاظ قرآن است.

مفهوم‌شناسی «اشراق ارض به واسطه نور رب»

کلمه «الإشراق» به معنای برآمدن خورشید و تابیدن آن به هنگام چاشتگاه است^۲ که مشتقات آن در قرآن کریم به صورت اسمی^۳ و فعلی آمده است. صورت فعلی آن، در آیه ۶۹ سوره زمر آمده که عنوان موضوع این پژوهش است. مصطفوی اشراق را، طلوع همراه با درخشیدن و روشنایی می‌داند و درخشش را گاه از خود

۱. مصطفوی، *التحقیق*، ج ۱۲، ص ۲۷۹.

۲. ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۱، ص ۷۵؛ راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۱۲۷.

۳. ص / ۵۵.

شیء می‌داند، مانند خورشید و گاه منعکس‌کننده روشنایی برای غیر می‌داند.^۱
دو کلمه اشراق ارض و نور رب، نقش کلیدی در تبیین معنا و مراد حاصل از آیه را دارند و دارای معنای آشکاری هستند و آن، روشن شدن زمین در روز قیامت به نوری که مختص به پروردگار است. اضافه کلمه نور به رب نشان از اختصاص آن منبع روشنایی به خدای متعال دارد و این که این نور، از روشنایی دیگر منبعث نمی‌باشد و این، نشان از عظمت آن نور دارد.

دیدگاه‌های مفسران شیعه در مورد روشن شدن زمین به واسطه نور رب

مفسران شیعه در بیان مراد از اشراق زمین به نور پروردگار، پنج دیدگاه مطرح کرده‌اند که عبارت است از: اقامه حق و برهان و اجرای عدل الهی؛ نوری غیر از نور خورشید و ماه؛ نور ایمان مؤمن؛ نور عدالت حضرت قائم علیه السلام و ظهور حقیقت اشیاء و کنار رفتن پرده‌ها. در این قسمت، به بررسی این دیدگاه‌ها و ارزیابی آنها پرداخته می‌شود.

۱. روشن شدن زمین به عدل پروردگار و حکم به حق و اقامه برهان

تبیین دیدگاه «روشن شدن زمین به عدل پروردگار و حکم به حق و اقامه برهان»
برخی مفسران شیعه مراد از روشن شدن زمین در روز قیامت را روشن شدن زمین به عدل پروردگار و حکم به حق بیان کرده‌اند. از جمله این مفسران، شیخ طوسی^۲ و طبرسی^۳ است که دیدگاه روشن شدن زمین به عدل پروردگار و حکم به حق را در تفسیر عبارت یادشده به‌عنوان یک قول نقل می‌کنند. طبرسی اضافه می‌کند نور و روشنایی زمین به عدل است؛ چنان که نور دانش به عمل است.^۴ مجلسی^۵، شبر^۶، کاشفی^۷، خسروانی^۸ و شاه عبدالعظیمی^۹ نیز همین دیدگاه را در تفسیر آیه ۶۹ سوره زمر برگزیده‌اند. شاه عبدالعظیمی روشن شدن عرصه قیامت را به سبب نشر عدل و برپایی موازین قسط و حکم به حق می‌داند و

۱. مصطفوی، *التحقیق*، ج ۱، ص ۹۷.

۲. طوسی، *التبیین*، ج ۹، ص ۴۷.

۳. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۸، ص ۷۹۳.

۴. همان.

۵. مجلسی، *بحار الانوار*، ج ۶، ص ۳۲۱.

۶. شبر، *الجواهر الثمین فی تفسیر کتاب المبین*، ج ۵، ص ۳۲۸.

۷. کاشفی، *تفسیر حسینی*، ج ۱، ص ۱۰۴۴.

۸. خسروانی، *تفسیر خسروی*، ج ۷، ص ۲۶۸.

۹. شاه عبدالعظیمی، *تفسیر اثنی عشری*، ج ۱۱، ص ۲۷۰.

مراد از نور را اجرای عدالت و حکم به حق می‌داند و وجه نام‌گذاری آن را به نور، به جهت ظهور حق و رفع تاریکی ظلم می‌داند.^۱ همچنین شیخ طوسی؛^۲ طبرسی؛^۳ ملا فتح‌الله کاشانی؛^۴ ابن ابی‌جامع^۵ و محمدجواد مغنیه^۶ از جمله مفسرانی هستند که کلیدواژه حق و عدل و فیض کاشانی؛^۷ حائری طهرانی؛^۸ نپاوندی؛^۹ صفی‌علی‌شاه^{۱۰} و سبزواری^{۱۱} کلیدواژه عدل را در تفسیر این آیه به کار برده‌اند. فضل‌الله نیز عدل را به‌عنوان یک احتمال مطرح کرده و احتمال دیگر را حق و برهان دانسته و در کنار این دو احتمال، احتمالات دیگر را نیز مطرح کرده است.^{۱۲}

ارزیابی دیدگاه «روشن شدن زمین به عدل پروردگار و حکم به حق»

کلمه حق و عدل، چنان‌که برخی از این مفسران در تفسیر عبارت یادشده به این دو کلیدواژه اشاره کرده‌اند و کلمه نور را حق تفسیر کرده‌اند و مراد از آن حق را هم عدالت گرفته‌اند، گرچه در بعضی موارد، یک مصداق پیدا می‌کند؛ اما در هر صورت، دو مفهوم مغایر هستند^{۱۳} و صرف این که کلمه نور در آیه‌ای استعاره برای حق شده باشد، مستلزم آن نیست که مقصود از آن عدالت باشد و در قرآن کریم کلمه نور به معنای حق به کار برده نشده است.

از سوی دیگر برخی از مفسران یادشده حق و برهان را به یک معنا گرفته‌اند - چنان‌که فضل‌الله به‌عنوان یک احتمال از احتمالات تفسیری آن را مطرح کرده است^{۱۴} - و این درست به نظر نمی‌رسد؛ چرا که این دو کلمه، دو مفهوم مغایر باهم دارند و این مطلب با مصداق‌های این دو کلمه در سیاق آیات قرآن کریم نیز سازگاری ندارد، گرچه شاید در مصداق خاصی هر دو مفهوم صادق باشد. این که واژه نور،

۱. همان.

۲. طوسی، *التبیین*، ج ۹، ص ۴۷.

۳. طبرسی، *جوامع الجامع*، ج ۳، ص ۴۶۶.

۴. کاشانی، *منهج الصادقین*، ج ۸، ص ۱۱۹؛ *زبدة التفاسیر*، ج ۶، ص ۱۰۴.

۵. ابن ابی‌جامع، *الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز*، ج ۳، ص ۱۲۵.

۶. مغنیه، *الکاشف*، ج ۶، ص ۴۳۲؛ *التفسیر المبین*، ج ۱، ص ۶۱۵.

۷. فیض کاشانی، *الصافی*، ج ۴، ص ۳۳۱.

۸. حائری طهرانی، *مقتضیات الدرر*، ج ۹، ص ۲۳۱.

۹. نپاوندی، *نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن*، ج ۵، ص ۳۹۶.

۱۰. صفی‌علی‌شاه، *تفسیر قرآن صفی‌علی‌شاه*، ج ۱، ص ۶۵۱.

۱۱. سبزواری، *ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن*، ج ۱، ص ۴۷۱؛ *الجدید فی تفسیر القرآن الکریم*، ج ۶، ص ۱۸۸.

۱۲. فضل‌الله، *من وحی القرآن*، ج ۱۹، ص ۳۶۲.

۱۳. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۵۵۱.

۱۴. فضل‌الله، *من وحی القرآن*، ج ۱۹، ص ۳۶۲.

استعاره از حق و برهان باشد، از منظر برخی مفسران، خالی از اشکال نیست؛ چرا که در قرآن، آیاتی وجود دارد که کلمه نور، در آنها استعاره از قرآن باشد؛ مانند: آیه «فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالنُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا»^۱ و آیه «قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ»^۲ اما آیاتی که در آن، کلمه نور استعاره از برهان باشد، وجود ندارد.^۳

۲. روشن شدن زمین به نوری غیر از نور خورشید و ماه

تبیین دیدگاه «روشن شدن زمین به نوری غیر از نور خورشید و ماه»

برخی مفسران شیعه بر این باورند که مراد از «نُورِ رَبِّهَا» در آیه ۶۹ سوره زمر، نوری غیر از نور معهود دنیوی است که برگرفته از نور خورشید و ماه و اجرام دیگر نورانی است و خداوند آن را روز قیامت می‌آفریند. طبرسی، آفرینش نور، بدون واسطه اجسام نورانی را به‌عنوان یکی از تفسیرهای مطرح‌شده در ذیل آیه بیان می‌کند.^۴ همچنین ابوالفتوح رازی،^۵ خسروانی،^۶ ملا فتح‌الله کاشانی،^۷ اشکوری^۸ از جمله مفسرانی هستند که مشابه همین دیدگاه را در تفسیر و بیان مراد از آیه ۶۹ زمر آورده‌اند و بر این باورند که این نور، از نوع نورهای معهود دنیوی و برگرفته از نور خورشید و ماه نیست و به وسیله آن، کل زمین روشن می‌شود.

ارزیابی دیدگاه «روشن شدن زمین به نوری غیر از نور خورشید و ماه»

نکته‌ای که در مورد تفسیر یادشده قابل توجه است، این است که طرفداران دیدگاه یادشده، مقصود دقیق از نور و مراد الهی از آیه را به‌صورت دقیق بیان نکرده‌اند. از ظاهر عبارات تفسیری ابوالفتوح رازی چنین بر می‌آید که وی صرفاً به‌معنای تحت‌اللفظی واژگان آیه یادشده بسنده کرده است. بر اساس این دیدگاه، مراد خداوند از عبارت «روشن شدن زمین به واسطه نور پروردگار» روشن نشده و ابهام آیه برطرف نشده است. پر واضح است که خداوند مقصود دیگری از این الفاظ دارد که در ورای این معنای ظاهری و لغوی آنها نهفته است. بنابراین تکیه بر این وجه به تنهایی معنا و مفهوم محصل و روشنی از عبارت یادشده ارائه نمی‌کند.

۱. تغابن / ۸.

۲. مائده / ۱۵.

۳. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۲۹۵.

۴. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۸، ص ۷۹۳.

۵. رازی، *روح الجنان*، ج ۱۶، ص ۳۵۰.

۶. خسروانی، *تفسیر خسروی*، ج ۷، ص ۲۶۸.

۷. کاشانی، *منهج الصادقین*، ج ۶، ص ۱۰۳.

۸. اشکوری، *تفسیر شریف لاهیجی*، ج ۳، ص ۸۸۷.

۳. نور ایمان مؤمن

تبیین دیدگاه «نور ایمان مؤمن»

روشن شدن زمین در روز قیامت به وسیله نور ایمان مؤمن، از جمله دیدگاه‌های تفسیری قابل تأمل در تفسیر عبارت قرآنی «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» است که بعضی از مفسران شیعه آن را مطرح کرده‌اند و مطابق این دیدگاه، صحرای محشر، به نور ایمان مؤمن روشن می‌شود. سید عبدالحسین طیب، بر این باور است که چون نور خورشید و ماه و ستارگان گرفته می‌شود و صحرای محشر تاریک می‌گردد، فقط نور ایمان است که خداوند در صورت مؤمنان ظاهر و صحرای محشر را روشن می‌کند.^۱ وی در تأیید دیدگاه خویش به آیه «يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ...»^۲ و آیه «يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ...»^۳ استناد می‌کند.^۴

ارزیابی دیدگاه «نور ایمان مؤمن»

تفسیر کلمه نور، به نور ایمان مؤمن در قیامت، گرچه با وجود قرائنی بر این معنا در برخی آیات قرآن، مانند آیه سوره حدید و تحریم صحیح است؛ اما در مورد آیه محل بحث نمی‌تواند صحیح باشد؛ چرا که نور در این آیه، هیچ تناسبی با معنای یادشده ندارد؛ چه این که خداوند در سوره زمر به طور مطلق از صحنه محشر و نشانه‌های آن روز، مانند نفخ صور و ... سخن می‌گوید، درحالی که در سوره حدید، آیات، به دنبال بیان حال انفاق‌کنندگان مؤمن در روز قیامت در برابر منافقان است. در سوره تحریم نیز با توجه به سیاق کلی سوره، مراد از کلمه نور، ایمان و عمل صالح مؤمنان است. بنابراین کلمه نور، در سوره حدید و تحریم، به صورت اخص به ایمان مؤمنان انفاق‌کننده و نیز عمل صالح آنان اختصاص یافته؛ اما در سوره زمر، از آن جایی که این کلمه به خداوند نسبت داده شده و به عنوان وصفی از اوصاف الهی آمده است، نمی‌توان آن معنا در دو سوره یادشده را برای واژه نور، در این سوره در نظر گرفت و تناسبی با سیاق آیات سوره زمر ندارد؛ از این رو، وجوه معنایی متفاوت کلمه نور در هر کدام از این سوره‌ها، تفسیری متفاوت از یکدیگر را می‌طلبد.

۴. نور عدالت حضرت قائم علیه السلام

تبیین دیدگاه «نور عدالت حضرت قائم علیه السلام»

در برخی تفاسیر مفسران شیعه، نور پروردگار به عدل تفسیر شده است و از آنجایی که ظهور حضرت مهدی علیه السلام

۱. طیب، *اطیب البیان*، ج ۱۱، ص ۳۴۳.

۲. حدید / ۱۲.

۳. تحریم / ۸.

۴. طیب، *اطیب البیان*، ج ۱۱، ص ۳۴۳.

توأم با اجرای عدل الهی در بالاترین حد امکان در این دنیا است، مراد از روشن شدن زمین به نور رب، به اجرای عدل الهی توسط آن حضرت تفسیر شده است. این دیدگاه از جمله دیدگاه‌های تفسیری مختص مفسران شیعه است که برخی مفسران شیعه، آن را مطرح کرده‌اند. قمی مشهدی، بنابر روایتی از امام صادق علیه السلام مراد از نور در آیه ۶۹ سوره زمر را عدلی می‌داند که با قیام امام زمان علیه السلام در همه جهان برپا می‌شود و «رب الارض» را هم به «امام الارض» که مقصود همان امام عادل باشد، تفسیر می‌کند. در متن روایت مورد استناد این دیدگاه چنین آمده است: «حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ: حَدَّثَنِي الْقَاسِمُ بْنُ الرَّبِيعِ قَالَ: حَدَّثَنِي صَبَّاحُ الْمَدَائِنِيِّ قَالَ: حَدَّثَنَا الْمُفَضَّلُ بْنُ عُمَرَ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام يَقُولُ: فِي قَوْلِهِ «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا»، قَالَ رَبُّ الْأَرْضِ يُعْنَى إِمَامُ الْأَرْضِ، فَقُلْتُ: فَإِذَا خَرَجَ يَكُونُ مَا ذَا قَالَ إِذَا يَسْتَعْنِي النَّاسُ عَنْ ضَوْءِ الشَّمْسِ وَنُورِ الْقَمَرِ وَيَجْتَرُونَ بِنُورِ الْإِمَامِ.»^۱ بسیاری از مفسران شیعه، ضمن نقل عین همین روایت، در تفسیر آیه یادشده، بر این دیدگاه تأکید کرده‌اند.^۲

شاه عبدالعظیمی نیز مشابه همین تفسیر را دارد و مراد از نور در آیه ۶۹ سوره زمر را نور امام عادل و حضرت مهدی علیه السلام می‌داند. وی به نقل از ارشاد شیخ مفید، روایتی از امام صادق علیه السلام به این مضمون آورده است: «إِذَا قَامَ قَائِمُنَا اشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَاسْتَعْنَى الْعِبَادُ عَنْ ضَوْءِ الشَّمْسِ وَذَهَبَتِ الظُّلْمَةُ.»^۳ مدرسی نیز در تفسیر آیه به همین روایت استناد کرده و قیام قائم علیه السلام و برپایی حکومت عدل الهی توسط آن حضرت را از بارزترین تجلیات نور خدا دانسته و بیان داشته که پیامبران و فرستادگان الهی و اولیا، نور خدا در زمین هستند.^۴

در تفسیر شریف لاهیجی نیز چنین تفسیری در مورد آیه مشاهده می‌شود. در این تفسیر در مورد ارتباط چنین تفسیری با آیات واردشده در این سوره این‌گونه آمده است: «چون قیام قائم علیه السلام قریب به قیام قیامت است، پس ربط این آیه با آیات پیشین و پسین این آیه که در بیان احوال قیامت است، مانند آفتاب، ظاهر و روشن است.»^۵ اشکوری مراد از شهدا و گواهان مذکور در این آیه را، معصومان علیهم السلام می‌داند و به بیان قولی از علی بن ابراهیم استناد دارد که می‌گوید:

۱. قمی مشهدی، کنزالدقائق، ج ۱۱، ص ۳۳۹.

۲. بحرانی، البرهان، ج ۴، ص ۷۳۳؛ حویزی، نورالثقلین، ج ۴، ص ۵۰۳؛ قمی، تفسیر القمی، ج ۲، ص ۲۵۳؛ فیض کاشانی، الاصفی فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۱۰۹۲؛ سلطان‌علی شاه، بیان السعادة، ج ۴، ص ۱۶؛ جزایری، عقود المرجان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۳۰۹؛ شبر، الجوهر الثمین فی تفسیر الكتاب المبین، ج ۵، ص ۳۲۸؛ تفسیر القرآن الکریم، ج ۱، ص ۴۳۸؛ بروجردی، تفسیر جامع، ج ۶، ص ۹۹؛ زبیدی، التیسیر فی التفسیر بروایة اهل البيت علیهم السلام، ج ۶، ص ۳۷۱؛ سبزواری، الجدید فی تفسیر القرآن الکریم، ج ۶، ص ۱۸۸؛ نهبانندی، نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۳۹۶.

۳. شاه عبدالعظیمی، تفسیر اثنا عشری، ج ۱۱، ص ۲۷۰.

۴. مدرسی، من هدی القرآن، ج ۱۱، ص ۵۳۲.

۵. اشکوری، تفسیر شریف لاهیجی، ج ۳، ص ۸۸۷.

دلیل بر این مطلب که مراد از شهدا در این آیه، ائمه علیهم السلام هستند، این است که در سوره حج عبارت «لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ»^۱ را ائمه هدی این چنین تفسیر کرده‌اند: «لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا انتم یا معشر الأئمة شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ»^۲

ارزیابی دیدگاه «نور عدالت حضرت قائم علیه السلام»

این دیدگاه تفسیری، در واقع به دیدگاه تفسیری اول بر می‌گردد که قائل بود به اقامه حق و برهان و عدالت، منتها برپایی عدل را نه در قیامت، بلکه در دنیا و توسط آخرین حجت الهی، حضرت مهدی علیه السلام تفسیر می‌کند. این دیدگاه تفسیری، به نظر می‌رسد، با سیاق آیات سوره زمر، ناسازگار باشد؛ چرا که آیات پیشین و پسین آیه ۶۹ سوره زمر، درباره قیامت و احوالات آن، بحث می‌کند و چنین تفسیری با این آیات ناسازگار خواهد بود، مگر این که گفته شود چنین تفسیری جزء بطون قرآن و معانی تأویلی آن است و اگر روایتی بر این معنا دلالت دارد، باید آن را حمل بر تأویل و بطن آن کرد؛ چنانچه بسیاری از آیات قرآن کریم علاوه بر معنای ظاهری از یک یا چند تأویل و معنای باطنی نیز برخوردار هستند. علامه طباطبایی پیرامون این دیدگاه تفسیری می‌نویسد:

درست است که این اشراق الهی در آن روز، همه چیز را شامل می‌شود، ولی بدون شک این آیه مربوط به قیامت است و اگر در برخی روایات اهل بیت علیهم السلام به قیام حضرت مهدی علیه السلام تفسیر شده، در حقیقت نوعی تطبیق و تشبیه است و تأکیدی بر این معنا است که به هنگام قیام مهدی علیه السلام دنیا نمونه‌ای از صحنه قیامت خواهد شد و عدالت، به وسیله آن امام به حق، و جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله و نماینده پروردگار، در روی زمین تا آنجا که طبیعت دنیا می‌پذیرد، حکم فرما خواهد شد.^۳

۵. ظهور حقیقت اشیاء و کنار رفتن پرده‌ها

تبیین دیدگاه «ظهور حقیقت اشیاء و کنار رفتن پرده‌ها»

دیدگاه دیگری در بیان مراد از روشن شدن زمین به واسطه نور پروردگار وجود دارد که دلالت بر روشن شدن زمین در روز قیامت به جهت آشکار شدن حقیقت اعمال و اشیاء دارد و عظمت آن نور در روز قیامت را حاکی از آشکار شدن حقایق اعمال و تجسم آنها در روز قیامت می‌داند. این دیدگاه تفسیری،

۱. حج / ۷۸.

۲. اشکوری، همان، ص ۸۸۸.

۳. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۲۹۶ - ۲۹۴.

توسط برخی مفسران شیعه در قالب عبارات مختلف، اما با مضمون و محتوایی شبیه به هم بیان شده است که نشان‌دهنده وجه اشتراک آنان، در ارائه تفسیر این آیه می‌باشد. علامه طباطبایی بر این باور است که مراد از «اشراق زمین به نور پروردگارش» آن حالتی است که از ویژگی‌های روز قیامت است، از قبیل کنار رفتن پرده‌ها و ظهور حقیقت اشیاء و بروز و ظهور واقعیت اعمال از خیر یا شر، اطاعت یا معصیت، حق یا باطل؛ به طوری که ناظران، حقیقت هر عملی را ببینند؛ چون اشراق هر چیزی عبارت است از ظهور آن، به وسیله نور، و این هم جای شک نیست که ظهوردهنده آن روز خدای سبحان است.^۱

با این بیان، موجودات و اشیاء در آن روز، با نوری که از خدای متعال کسب کرده‌اند، روشن می‌شوند و این اشراق، هر چند شامل تمامی موجودات می‌شود و اختصاصی به زمین ندارد، و لیکن از آنجایی که غرض، بیان حالت آن روز زمین و اهل زمین است، از همین رو، تنها از اشراق زمین سخن گفته و فرموده: «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» و اگر به جای کلمه «اللَّهِ»، کلمه «رَبِّ» را آورده، برای تعریض بر مشرکان است که منکر ربوبیت خدای تعالی بر زمین و موجودات زمینی هستند و مراد از زمین در عین حال زمین و موجودات در آن و متعلقات آن است و مراد از کتاب، همان نامه‌های اعمال است که حساب بر طبق آنها صورت می‌گیرد و بر طبق آن حکم می‌کنند.^۲

وی دیدگاه خود را مستند به برخی آیات دیگر قرآن نموده است.^۳ مکارم شیرازی نیز همین دیدگاه را در تفسیر آیه ۶۹ زمر بیان کرده، گرچه دیدگاه‌های متعدد را درباره عبارت قرآنی «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» قابل جمع می‌داند.^۴

حسینی همدانی نیز در تفسیر عبارت یادشده از آیه ۶۹ زمر، همین دیدگاه را مطرح کرده و بیان می‌دارد: «احتمال دارد هدف آن باشد که زمین در این جهان تیره و تاریک بوده و در آن گوهرها و گنجینه‌ها نهفته بوده، در قیامت زمین و همچنین بشر، سرائر و حقایق آنان آشکار گردد.» وی مراد از نور پروردگار را سیرت حقیقی می‌داند که در آنها (عالم دنیا) نهاده شده و پنهان بوده و در روز قیامت سیرت تکاملی خود را پیموده و ظهور می‌یابد. از همین رو، عالم آخرت و صحنه قیامت در اثر تابش نور کبریائی، درخشان خواهد بود و سایر عوالم، فاقد آن نور خواهند شد.^۵

فضل‌الله نیز ضمن بیان احتمالات مختلف در تفسیر عبارت یادشده که در دیدگاه‌های پیشین مطرح شد،

۱. همان، ص ۲۹۵.

۲. همان، ص ۴۴۹.

۳. همان، ص ۴۴۸ - ۴۴۶.

۴. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۹، ص ۵۴۴.

۵. حسینی همدانی، انوار درخشان، ج ۱۴، ص ۲۷۶.

یکی از احتمالات مطرح در تفسیر آیه راه، همین دیدگاه تفسیری بیان می‌کند.^۱ قرشی بنابی آیه یادشده را از متشابهات می‌داند و در عین حال دیدگاه علامه طباطبایی را که نورانی شدن زمین در روز قیامت را به معنای کنار رفتن پرده‌ها در آن روز و ظهور حقیقت اشیا می‌داند، بهتر از دیدگاه‌های دیگر می‌داند.^۲

ارزیابی دیدگاه «ظهور حقیقت اشیا و کنار رفتن پرده‌ها»

آنچه که به نظر می‌رسد در تفسیر و بیان مراد از روشن شدن زمین به نور پروردگار در عبارت قرآنی «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» در آیه ۶۹ سوره زمر، بیشتر با قراین و شواهد قرآنی سازگارتر است، دیدگاه «ظهور حقیقت اشیا و باطن اعمال و کنار رفتن پرده‌ها» است. مطابق این دیدگاه، عالم قیامت واجد نورانیت و درخشندگی ذاتی که شعاعی از مقام کبریائی است، خواهد بود؛ چنان که سرائر افراد بشر و همچنین اعمال آنان از خیر و شر تجسم یافته و به صورت نعمت یا نعمت بروز خواهد کرد. از ویژگی‌های این روز روشن شدن، کنار نهادن پرده‌ها و ظهور و بروز حقیقت اشیا و واقعیت اعمال است. این دیدگاه وجه اشتراک بین برخی مفسران شیعه و مفسران اهل سنت در تفسیر آیه یادشده است و با دیدگاه تجلی حقیقت و باطن اعمال به وسیله آن نور، و دیدگاه مشاهده و تجسم اعمال با نور، در تفسیر مفسران اهل سنت قابل جمع است. این دیدگاه تفسیری هم با سیاق جملات آیه ۶۹ سوره زمر، هم با سیاق آیات قبل و بعد از آن آیه و هم با قرائن و شواهد موجود در آیات سوره‌های دیگر قرآن سازگاری دارد و از همین رو، به عنوان دیدگاه برگزیده مطرح می‌گردد.

مؤیدات دیدگاه «ظهور حقیقت اشیا و کنار رفتن پرده‌ها»

الف) سیاق جملات آیه ۶۹ سوره زمر
از جمله مؤیدات تفسیر یادشده در بیان مراد از روشن شدن زمین به نور رب در روز قیامت، سیاق جملات آیه ۶۹ سوره زمر است که محل بحث است: «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ.» خداوند پس از عبارت مورد بحث، به قرار دادن کتاب و آمدن پیامبران و شهدا اشاره کرده است. با توجه به مضمون این آیه، می‌توان به نتایج ذیل دست یافت: همه این عبارات به نوعی، منظور خداوند از عبارت مذکور را تبیین می‌کند و ما را به غرض خداوند نزدیک می‌گرداند. از سویی در همه این عبارات از نشانه‌های ظهور قیامت سخن گفته می‌شود. بنابراین عبارت «بِنُورِ رَبِّهَا» نیز می‌تواند یکی از این نشانه‌ها باشد یا کلامی باشد که عطف به جملات بعدی شده و عبارات بعدی برای

۱. فضل‌الله، من وحی القرآن، ج ۱۹، ص ۳۶۲.

۲. قرشی بنابی، احسن الحدیث، ج ۹، ص ۳۲۴.

توضیح و شرح آن آمده است و جان کلام و غرض نهایی خداوند از کل آیات این سوره، در همین عبارت نهفته است. از سوی دیگر شرط به فعلیت رسیدن عبارات «وَضِعَ الْكِتَابُ»، «وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ»، «وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ»، تقدّم تحقق عبارت قرآنی «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» است؛ از این رو با در نظر گرفتن نکات یادشده و با توجه به سیاق جملات آیه محل بحث، می‌توان ظهور کنار رفتن پرده‌ها و آشکار شدن حقایق اعمال و اشیاء را در روز قیامت به دست آورد.

ب) سیاق آیات سوره زمر

علاوه بر سیاق جملات آیه ۶۹ سوره زمر، سیاق آیات سوره زمر نیز می‌تواند قرینه‌ای برای دیدگاه تفسیری یادشده باشد. سیاق آیات این سوره، در مورد حقایق روز قیامت است و از جمله این حقایق، آشکار شدن باطن و حقیقت اشیاء و اعمال انسان‌ها است. در آیه بعد از آیه محل بحث در سوره زمر، خداوند اشاره به این مطلب دارد که هر کسی، هر آنچه را انجام داده، حاضر می‌بیند: «وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ»^۱. در واقع غرض این آیه، این است که حکم خداوند بر اساس عدالت اجرا می‌گردد. آیه پیشین (۶۹ زمر) درباره اصل حکم خدا بود و آیه مورد بحث (آیه ۷۰ زمر) در خصوص اجرای آن است. بنابراین، این مطلب که برخی مراد از روشن شدن زمین در روز قیامت به نور پروردگار در آیه «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» را روشن شدن زمین به عدل الهی دانسته‌اند، دیدگاه درستی نمی‌تواند باشد؛ چرا که این مفهوم، از آیه ۷۰ این سوره و فقرات دیگر آیه ۶۹ «وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ» قابل استفاده است، نه عبارت مورد بحث؛ چرا که در این جمله مفهوم دیگری نهفته است.

شاید بتوان با استفاده از عبارت «وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ»^۲ چنین استفاده نمود که آیه «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» امر مهمی را که مقصود اصلی خداوند است، یادآوری می‌کند و بخش بعدی آیه ۶۹ سوره زمر به توضیح جزئیات این امر خطیر می‌پردازد و در ادامه، نتیجه حاصل در آیه ۷۰ بیان می‌شود. بنابراین به نظر می‌رسد با توجه به قرائن موجود، عبارت «روشن شدن زمین به نور پروردگار»، با مفهوم کنار رفتن حجاب‌ها و آشکار شدن حقیقت اشیاء سازگارتر باشد.

ج) قرائن و مؤیدات از آیات دیگر قرآن

از جمله قرائن و شواهد تفسیر یادشده، علاوه بر سیاق جملات آیه ۶۹ و همچنین سیاق آیات قبل و بعد از آیه یادشده در سوره زمر، قرائن موجود در آیات سوره‌های دیگر قرآن است. به قرینه آیات دیگر قرآن،

۱. زمر / ۷۰.

۲. زمر / ۷۰.

مانند آیه: «لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ»^۱ و آیه: «يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مِمَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمِمَّا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ»^۲ و آیات: «يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا * بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا * يَوْمَئِذٍ يَصُدُّرُ النَّاسُ أَسْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ * فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ * وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ»^۳ و آیات زیاد دیگر قرآن که دلالت بر تجسم و ظهور اعمال انسان در قیامت و شهادت اعضای بدن آدمیان و امثال آن دارد و با توجه به معنای کلمه اشراق و نور، در عبارت یادشده، می‌توان ظهور و بروز حقیقت اعمال انسان‌ها، حقیقت اشیاء و باطن امور را برداشت نمود که این حقیقت، جز با کنار رفتن پرده‌ها که بر دیدگان انسان‌ها قرار دارد، امکان‌پذیر نیست؛ از این رو با در نظر گرفتن قرائن، شواهد و مؤیدات یادشده، به نظر می‌رسد این دیدگاه، در بیان مراد الهی از اشراق زمین به نور پروردگار، با آن قراین سازگارتر باشد؛ چنان که علامه طباطبایی از مفسران شیعه نیز به این حقیقت اشاره کرده است.^۴

نتیجه

در این مطالعه، دیدگاه‌های تفسیری مفسران شیعه، در بیان مراد از روشن شدن زمین به واسطه نور رب در آیه ۶۹ سوره زمر، مطرح گردید و مورد ارزیابی قرار گرفت و در نهایت دیدگاه برگزیده از میان این دیدگاه‌ها، به همراه شواهد و قراین تبیین گردید. از سوی مفسران یادشده، پنج دیدگاه تفسیری در این خصوص ارائه گردیده است که عبارت است از: اقامه حق و برهان و اجرای عدل الهی، روشن شدن زمین به واسطه نوری، غیر از نور خورشید و ماه، نور ایمان مؤمن، نور عدل الهی که با قیام قائم عجل الله فرجه در عصر ظهور توسط آن حضرت محقق می‌شود و ظهور حقیقت اشیاء و اعمال انسان‌ها.

در مورد ارزیابی دیدگاه‌های یادشده باید گفت که دیدگاه اول حق و برهان را به یک معنا گرفته که یکسانی معنای این دو کلمه با توجه به مصادیق این دو کلمه در آیات قرآنی سازگاری ندارد. از سویی در آیات قرآن، واژه نور در هیچ موردی، استعاره برای برهان به کار برده نشده است. همچنین در قرآن کریم کلمه نور به معنای حق به کار برده نشده است. از سوی دیگر واژه حق و عدل، گرچه در برخی موارد، یک مصداق پیدا می‌کنند، اما دو مفهوم مغایر با هم هستند و به کار برده شدن واژه نور در برخی آیات قرآن، به معنای حق، مستلزم آن نیست که مقصود از آن عدالت باشد.

۱. ق / ۲۲.

۲. آل عمران / ۳۰.

۳. زلزال / ۸ - ۴.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۴۴۸ - ۴۴۶.

دیدگاه دوم هم صرفاً به ترجمه آیه پرداخته و در واقع مطلبی درباره تفسیر آیه بیان نکرده و این که مراد واقعی خداوند از اشراق زمین به واسطه نور رب چیست؟ روشن نکرده است.

نکته قابل توجه در ارزیابی دیدگاه سوم (نور ایمان مؤمن) این است که واژه نور در آیات دیگر قرآن، مثل آیه سوره حدید و تحریم، گرچه به خاطر وجود قرائتی، با این معنا تناسب دارد؛ اما در آیه مورد بحث به هیچ وجه با این معنا تناسب ندارد؛ چه این که نور در آیه ۶۹ سوره زمر، برخلاف آیات دو سوره یادشده که به مؤمنان نسبت داده شده، به خدا نسبت داده شده و به عنوان وصفی از اوصاف الهی بیان شده است؛ از این رو، معنای یادشده در آن دو سوره را نمی‌توان در آیه محل بحث در سوره زمر مد نظر قرار داد.

در باره دیدگاه چهارم (نور عدالت حضرت قائم علیه السلام) نیز نکاتی قابل توجه است:

نکته اول این که این دیدگاه تا حدودی به دیدگاه اول بر می‌گردد که قائل به اقامه حق و برهان و عدالت بود، با این تفاوت که برپایی عدالت را نه در قیامت؛ بلکه در دنیا و توسط آخرین حجت الهی، حضرت مهدی علیه السلام تفسیر می‌کند.

نکته دیگر اینکه این تفسیر با سیاق آیات سوره زمر، که در مورد روز قیامت و ویژگی‌های آن است، سازگاری ندارد؛ مگر اینکه آن را نه به عنوان تفسیر آیه، بلکه به عنوان تأویل آیه و بیان معنای بطنی آن، با توجه به وجود روایت در این خصوص در نظر بگیریم و اینکه با قیام حضرت مهدی علیه السلام نمونه‌ای از صحنه قیامت در همین دنیا به تصویر کشیده خواهد شد.

با در نظر گرفتن نقدهایی که بر دیدگاه‌های یادشده وارد است، دیدگاه برگزیده، دیدگاه پنجم (ظهور حقیقت اشیا و اعمال انسان‌ها) است که هم سیاق جملات آیه ۶۹ سوره زمر، هم سیاق آیات قبل و بعد از آیه یادشده در سوره زمر که در مورد قیامت و احوالات آن بحث می‌کند و هم قرائن موجود در آیات دیگر قرآن، مثل آیه ۲۲ سوره ق، ۳۰ سوره آل عمران و آیات ۸ - ۴ سوره زلزله و آیات زیاد دیگر که دلالت بر تجسم و ظهور اعمال انسان در قیامت و شهادت اعضای بدن آدمیان و امثال آن دارد، آن را تأیید می‌کند و به نظر می‌رسد این دیدگاه با در نظر گرفتن موارد یادشده، در بیان مراد الهی، بر دیدگاه‌های دیگر ترجیح دارد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- ابن ابی جامع، علی بن حسین (۱۴۱۳ق). *الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز*. قم: دارالقرآن الکریم.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب (۱۴۲۲ق). *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتب العزیز*. بیروت: دار الکتب العلمیة.

- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۵ق). *لسان العرب*. قم: ادب الحوزه.
- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی بن محمد (۱۳۵۲). *تفسیر روح الجنان*. تهران: اسلامیه.
- اسعدی سامانی، زهرا (۱۳۹۹). *مفهوم‌شناسی نور و ظلمت از دیدگاه قرآن*. تهران: سرای فرهنگ و ادب.
- اشکوری، محمد بن علی (۱۳۷۳). *تفسیر شریف لاهیجی*. تهران: دفتر نشر داد.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۴۱۵ق). *البرهان فی تفسیر القرآن*. تهران: مؤسسه البعث.
- براتی، مرتضی (۱۳۹۵). بررسی استعاره مفهومی نور در قرآن کریم با رویکرد شناختی. *پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*. ۶ (۱). ۵۹ - ۳۹.
- بروجردی، محمد ابراهیم (۱۳۶۶). *تفسیر جامع*. تهران: کتابخانه صدر.
- جزایری، نعمت الله (۱۳۸۸). *عقود المرجان فی تفسیر القرآن*. قم: نور وحی.
- حائری طهرانی، علی (۱۳۳۸). *مقتضیات الدرر*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- حسینی همدانی، سید محمد (۱۴۰۴ق). *انوار درخشان در تفسیر قرآن*. تحقیق محمدباقر بهبودی. تهران: لطفی.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ق). *نورالثقلین*. قم: اسماعیلیان.
- خسروانی، علی رضا (۱۳۹۰ق). *تفسیر خسروی*. تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت و دمشق: دارالعلم و الدارالشامیه.
- زبیدی، ماجد ناصر (۱۴۲۸ق). *التیسیر فی التفسیر بروایة اهل البيت*. بیروت: دار المحجة البيضاء.
- سبزواری، محمد (۱۴۰۶ق). *الجدید فی تفسیر القرآن الکریم*. بیروت: دار التعارف.
- سبزواری، محمد (۱۴۱۹ق). *ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن*. بیروت: دار التعارف.
- سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر (۱۴۰۸ق). *بیان السعادة فی مقامات العبادة*. بیروت: اعلمی.
- شاه عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳). *تفسیر اثنی عشری*. تهران: میقات.
- شبر، عبدالله (۱۴۰۷ق). *الجواهر الثمین فی تفسیر کتاب المبین*. کویت: شركة مكتبة الالفین.
- شبر، عبدالله (۱۴۱۰ق). *تفسیر القرآن الکریم*. قم: دار الهجرة.
- صفی علی شاه، محمدحسن بن محمدباقر (۱۳۷۸). *تفسیر قرآن صفی علی شاه*. تهران: منوچهری.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: اعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۶ق). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. بیروت: دارالمعرفة.

- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ق). *جوامع الجامع*. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵). *مجمع البحرين*. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیین فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طیب، عبدالحسین (۱۳۶۹). *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: اسلام.
- عبدالباقی، محمدفؤاد (۱۳۶۴ق). *المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم*. تهران: پرتو.
- فتح اللهی، علی و اکرم بغدادی (۱۳۹۶). *مفهوم نور در قرآن، برهان و عرفان. تفسیر متون و حیانی*. ۱ (۱). ۱۷۶ - ۱۵۷.
- فضل الله، سید محمدحسین (۱۴۱۹ق). *من وحی القرآن*. بیروت: دارالملاک.
- فیض کاشانی، محمدمحسن (۱۴۱۵ق). *تفسیر الصافی*. تهران: مکتبه الصدر.
- فیض کاشانی، محمدمحسن (۱۴۱۸ق). *الاصفی فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- قرشی بنابی، علی اکبر (۱۳۷۵). *تفسیر احسن الحدیث*. تهران: بنیاد بعثت.
- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا (۱۳۶۸). *کنز الدقائق و بحر الفرائد*. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳). *تفسیر القمی*. قم: دارالکتاب.
- کاشانی، فتح الله (۱۴۲۳ق). *زبدۃ التفاسیر*. قم: مؤسسه معارف اسلامی.
- کاشانی، فتح الله (بی تا). *منهج الصادقین فی الزام المخالفین*. تهران: اسلامیة.
- کاشانی، فتح الله (۱۳۳۶). *تفسیر منهج الصادقین*. تهران: کتابفروشی علمی.
- کاشفی، حسین بن علی (بی تا). *تفسیر حسینی*. سراوان: کتابفروشی نور.
- مجلسی، محمدباقر (بی تا). *بحار الانوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مدرسسی، محمدتقی (۱۴۱۹ق). *من هدی القرآن*. تهران: دار محبی الحسین علیه السلام.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). *النتحقیق فی کلمات القرآن*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ق). *تفسیر الکاشف*. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۵ق). *التفسیر المبین*. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- مقدادیان، عادل و محمدجواد شمس (۱۳۹۵). *مفهوم عرفانی نور و ظل در قرآن. پژوهشنامه عرفان*. ۱۴ (۱). ۵۹ - ۳۹.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

- نهاوندی، محمد (۱۳۸۶). *نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن*. تهران: بنیاد بعثت.
- واعظی، محمود (۱۳۹۹). بازخوانی مفهوم نور در قرآن کریم. *آموزه‌های قرآنی*. ۱۷ (۳). ۱۸۷-۲۱۸.
- یوسف پور، معصومه و جلیل پروین (۱۳۹۳). مفهوم‌شناسی نور خداوند با تکیه بر روایات تفسیری فریقین. *حدیث و اندیشه*. ۱۲ (۳). ۵۱-۷۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی